

Marko Marinčič

PRVI »SLOVENCEV USKOK« VERGERIJ MLAJŠI, ILIRIZEM IN TURŠKO VPRAŠANJE¹

Od drugih mánjši in časten manj ród je slovénski,
lákota sláve, blagá, vléče pisárja drugám.
Victrix causa Diis placuit, sed victa Catoni;
Stánko, Slovencov vskók, Vrás si naróbe Katón.
F. Prešeren

Primožu Simonitiju v spomin

Pobudnik slovenskih in hrvaških prevodov Svetega pisma Peter Pavel Vergerij (»Vergerij mlajši«, 1498–1565, v nadaljevanju »Vergerij«)² v prvi izdaji svojih *Actiones duae* (1556), zdaj dostopnih tudi v slovenskem prevodu, na naslovnici nastopa kot anonimni »papeški tajnik«.

- 1 Spodbudo za ta prispevek, ki sem ga na vabilo Protestantskega društva Primož Trubar v Trubarjevi hiši literature v rudimentarni obliki predstavil decembra 2018, mi je dal pokojni Primož Simoniti, ko sem ga lani (2018) spomladi zadnjič obiskal in se z njim posvetoval o osnutku besedila o Trubarju in latinskih humanistih. Med drugim me je vprašal: »Kaj pa Turki?« Takrat nisem vedel, kaj bi z njimi. Vendar sem pozneje o tem razmišljal in skušal najti vsaj kakšen odgovor. – Za koristne pripombe sem hvaležen Nenadu Vitoroviću in Jerneju Kosiju.
- 2 Poglavitna literatura je dostopna v mojem nedavnem članku, Marinčič 2018b. Temeljni vir ostaja Sixt 1855, ob njem Jacobson Schutte 1977 in Pierce 2003. V novejšem času je najcelovitejši pregled na razmerje med Trubarjem ter Bonomom in Vergerijem podal Cavazza (2006); prim tudi 2013. V nasprotju s pri nas prevladujočim predsodkom zoper Vergerija kot Trubarjevega »konkurenta« je Vergerijev prispevek v izrazito pozitivni luči prikazal Pogačnik (1999).

Dobronamerni tajnik, ki papežu odsvetuje koncil, je seveda zgolj proso-popojia; izza te retorične maske se svetemu očetu, zdaj Antikristu, pri-voščljivo roga nekdanji papeški nuncij, zdaj protestantski propagandist in jedki pamfletist Vergerij.³

Ko samozvani *secretarius pontificius* pride do turškega vprašanja, zapiše naslednje:

Hic quaeret a me tua Sanctitas, num forte ego suspicer fore, ut Lutherani ipsi sint Turcas evocaturi contra te? Nescio num hoc essent facturi. Tamen scio, cum Paulus III ante paucos annos litteras gravissimas (Breve appellamus) ad Caesarem et Romanum regem dedisset, in quibus erat scriptum illos consultius esse facturos, si bello contra Turcas omissio bellum adornarent contra Lutheranos, quippe qui essent Turcis ipsis longe perniciosiores et deteriores; cumque hoc breve fuisset per Germaniam evulgatum, scio extitisse viros doctos qui contra scripserint atque affirmarint tolerabilius esse (liceat tua pace narrare, quando ita exposcit necessitas rei, de qua ago, quod Lutherani sentiunt, a quibus scis me toto coelo dissentire) tolerabilius inquam esse, si quis sub tyrannide Sultani Solimani degat, quam sub Pontifice Romano. Quare cum ita sentire editis libris profiteantur, crediderim ego quidem, si se videant opprimi, neque ullam alibi esse spem conservande libertatis, liberorum, uxorum et vitae, eos et de Turca et si quid est deterius Turca cogitatuos dicturosque quod ille apud Poetam: *Flectere si nequeam superos, Acheronta movebo*. (Vergerij [1556] 2018, 165–66)⁴

Tvoja Svetost me zdaj morda vpraša, ali morda sumim, da bi lahko prišlo do tega, da bi luteranci sami priklicali Turke nadte? Ne vem, ali bi kaj takega bili pripravljene storiti. Vem pa, da je Pavel III. pred nekaj leti poslal cesarju in rimskemu kralju nadvse resno pismo (imenujemo ga breve), v katerem je bilo zapisano, da bi pametneje ravnala, ko bi opusti-

3 Spis je na meji med Vergerijevimi odkrito polemičnimi in bolj literarnimi, satiričnimi spisi. Med slednje nedvomno sodijo izredno duhoviti komentirani indeksi prepovedanih knjig s »predlogi dopolnitev«, prim. Rozzo 2005; La Monica 2008. Eksplicitno satirično in v tem žanru precej posrečeno je besedilo o »papežinji Ivani«, *Historia di Papa Giovanni VIII. che fu femmina* (1556).

4 Tj. Pobežin 2018, 165–66.

la vojno proti Turkom in se raje obrnila proti luterancem, češ da so dosti hujši in mnogo bolj nevarni od samih Turkov; ko je breve zakrožil po nemški deželi, so nekateri učeni možje, kolikor vem, spisali nasprotno mnenje in zatrjevali, da bi bilo znosnejše (dovoli, da spregovorim o tem, kar luteranci mislijo, kajti to terja zadeva, o kateri govorim; saj veš, da se sicer z njimi niti malo ne strinjam) – da, prav si slišal: znosnejše – živeti pod sultanom Sulejmanom kakor pod rimskim papežem. Ker to svoje mnenje razglašajo tudi v objavljenih knjigah, bi kar verjel, da bi razmišljali o Turku in o tem, ali je še kaj slabše kakor Turki, če bi videli, da jim grozi podjarmljenje in da ni več nobenega upanja, da lahko obranijo svobodo svojih otrok, žena in življenja. Bržkone bi ponovili besede, izrečene pri pesniku: *Pèkel vam spravim na noge, če nébes ne bo se mi uklonil!* (Prev. G. Pobežin.)

Vergilijev verz (*Eneida* 7.312), ki ga citira »tajnik«, ima v zgradbi in ideologiji epa središčno mesto. Junoni je spodletel poskus, da bi potovanje Enejevih Trojancev ustavila z nevihto. Trojanci sredi pesnitve po dolgih morskih blodnjah pristanejo v Italiji. Ker boginja ni mogla »ukloniti sil gornjega sveta« (*superi*, »nébes« oz. zgornji bogovi), bo zdaj »spravila v pogon sile podzemlja« (*Acheronta movebo*). Sigmund Freud je dal ta verz za moto svoji *Interpretaciji sanj*. Seveda, *superi* so zanj zavest, Aheront nezavedno. Vendar se je Freud s tem anahronističnim navedkom izkazal za izredno subtilnega bralca *Eneide*. Starim je bil pojem nezavednega tuj, toda Vergilijeva Junona je v veliki meri res alegorična figura: njen napad na Trojance »iz zraka« se naslanja na filozofsko, naravoslovno interpretacijo jezne boginje Here, ki je *aer*, torej spodnja, nevihtna plast zraka; njen drugi poskus je psihološka vojna: tokrat Junonina peklenska pomočnica Alekto Turnu vrže v prsi baklo in v njem vname uničujoči bes.⁵

Tudi pri Vergeriju je razporeditev vlog jasna: »sile gornjega sveta« so papeška oblast, podzemlje so Turki. »Papeški tajnik«, ki mu Vergerij ta citat potuhnjeno polaga v usta, denuncira protestante, pripravljene

5 Literatura o alegoričnih (filozofskih) interpretacijah kot filtru, skozi katerega Vergilij in drugi rimski pesniki berejo Homerja, je neizčrpna; prim. Feeney 1991.

sklepati zavezništva s silami pekla.⁶ Dejanski avtor pamfleta, Vergerij, pa posredno soglaša z mnenjem nemških učenjakov in se kot antipapist porogljivo identificira z »Aherantom«:⁷ celo turška oblast je boljša od papeške.

V tem kratkem prispevku se ne bom poglobljal v ožji zgodovinski kontekst izjave. Uporabil jo bom predvsem kot iztočnico za razmislek o različnih pogledih Vergerija in Trubarja na politično vlogo slovanskega tiska na južnoslovanskih ozemljih.

Trubarjeva rodna vas in najbrž tudi njegova lastna družina sta imeli travmatične bližnje izkušnje s Turki.⁸ Ključno pričevanje je sicer pozno: vsebuje ga *Katekizem z dvema razlagama* (1575), govori pa o tem, kako so Turki na Raščici uničevali podobe svetnikov:

Mui oča, kadar ie na Rašici sv. Ierneia cehmošter bil, ie bil pustil to cerkou vso enimu krovaškimu malariu malati. Ta ie tim svetnikom, suseb tim jogrom, velike brade inu mostače po tursku inu krovašku namalal. Natu so v tim 1528. leitu ty Turki prišli, to cerkou sežgali inu sv. Ierneia pilda v kori, kir nei mogel zgoreti, roke odbili, oči izteknili inu tu malane ie vse proč palu. Timu malariu ie bil mui oča dal dvaseti vogerskih zlatih. Te iste bi bil bule nalužil, de bi bil ene štiri voli kupel inu tim bozim sosedom dal, de bi ž nimi bili orali, suie otroke živili. (Trubar [1575] 2003, 226)⁹

Pričevanje je povsem skladno z Luthrovo mislijo o Turkih kot Božji kazni, ki prihaja nad maloverne in praznoverne kristjane. In vendar je

6 Podobno kot v *Eneidi* bo »prava stran« na koncu sicer zmagala; zavezništvo s Turkom se bo nazadnje obrnilo zoper odpadnike od Cerkve, tako kot so Alekto in druge pošastne sile podzemlja v propad gnale Enejevega nasprotnika Turna.

7 Prim. tudi verza Vergerijevega epitafa: *Vergerius merito vergens dicebar ad orcum, / Vergerius vergens dicar ad astra poli*. »Po pravici so me imenovali 'Vergerij', ker sem meril [lat. *vergo*, »nagibam se«] proti peklu, / imenovali me bodo Vergerij, ker stremim k nebesnemu svodu.« (Prev. Pobežin). Tudi tu Vergerij ponosno sprejema »peklenko« vlogo, ki mu jo pripisujejo papisti.

8 Rupel (1962, 12–13) naniza nekaj romansiranih ugibanj, ki se začnejo: »Sovraštvo in hkrati tudi strah pa sta se vtihotapljala v njegovo mlado dušo, ki je poslušal pripovedi o turških napadih. Starejši ljudje so še dobro pomnili [...]« Toda ob branju uvodov dobimo vtis resnično doživetega »sovrastva in strahu«.

9 Tj. Krajnc-Vrečko 2003, 226.

ta kazen – kakšno naključje! – zadela podobe, ki jih je hrvaški (!) slikar upodobil s turškimi (!) in hrvaškimi (?) mustačami. Še *fabula doctet*: Trubarjev oče, ki je poslikave naročil, bi denar bolje naložil, če bi pomagal ubožnim sosedom.

Kakšni pa so Trubarjevi siceršnji pogledi na Turke? Kot je prepričljivo pokazal Jonatan Vinkler (2011, zlasti 66–100), se slovenski reformator ni povsem zadovoljil z defetizmom, ki ga je Martin Luther izražal zlasti v spisu *Vom Kriege wider den Türken* (1529). Prav tako ni sledil pragmatizmu Erazma, ki je – četudi pacifist – v razpravi *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo* (1530) izjemoma predlagal »pravično vojno« zoper Otomane. Trubar je najboljše orožje prepoznal v Božji besedi, posredovani v domačem jeziku (Vinkler 2011, 97).

Toda kakšna so ozadja tega precej neznačilnega razmišljanja? Če je jezik orožje – kateri ali kakšen jezik je to?

Razlika med Trubarjevimi in Vergerijevimi pogledi na konstrukcijo južnoslovanskih knjižnih jezikov je znana. Trubarjeva razmejitev med narečji, na podlagi katerih se je pozneje oblikovala knjižna slovensčina, in tistimi, katerih skupni imenovalc je zdaj knjižna hrvaščina, je obveljala. Nasprotno je Vergerij, izhajajoč iz humanističnega univerzalizma, ki je vključeval tudi panslavistične ideje, zagovarjal nekakšno protoilirsko stališče.

V nadaljevanju bom zelo na kratko povzel argumentacijo o Trubarjevih in Vergerijevih pogledih na knjižni jezik, ki je dosegljiva v mojih nedavnih prispevkih (Marinčič 2018a; 2018b). Dopolnil jo bom s podrobnejšim povzetkom relevantnega odlomka iz Vergerijevih *Dialogi quattuor*, nato pa se vrnil k izhodiščni temi. Ta presega jezikovni vidik in je deloma povezana s turškim vprašanjem. Problem bi lahko poenostavljeno opisal takole: je iz različnih jezikovnih opredelitev mogoče sklepati, da sta se Trubar in Vergerij pomembno razhajala tudi glede *politične* vloge (južno)slovanskega tiska? In še: ali idejne razlike med njima v čem presegajo razmisleke, povezane s politično resničnostjo in praktičnimi vidiki reformacijske propagande?

Kot sta ugotavljala že Olga Nedeljković (1984) in Katičić (2007), je bil Vergerij bistveno bolj kot Trubar zaznamovan s humanističnim »pansla-

vizmom«. Dodajmo nekaj zgovornih okoliščin. Leta 1525 je učeni dominikanski menih Vinko Pribojević (Vincentius Priboevius) pred lokalno elito otoka Hvara nastopil z govorom, ki je bil že leta 1532 pod naslovom *De origine successibusque Slavorum* objavljen v Benetkah; uspešnica je doživela več ponatisov v latinščini in italijanščini.¹⁰ Pribojević govori kot »Dalmatinec, Ilir in Slovan« in kot »Slovan o usodi Slovanov«; njegovo stališče je avtohtonistično; med Slovane prišteva Hieronima, Dioklecijana, Aleksandra velikega in Aristotela; v uvodu navaja »latinski prevod« Aleksandrovega »privilegija« (*Privilegium Alexandri Magni donatum Populis Slavis*), odkritega v »starodavni knjigi« v Konstantinoplu, ki Slovanom zagotavlja več kot polovico evropskega ozemlja.¹¹ Ker je Vergerij le nekaj let pozneje postal škof v Modrušu in nato v Kopru, je Pribojevićevo delo skoraj gotovo bral ali zanj vsaj slišal.

Poleg tega je Vergerij nedvomno bral in cenil delo Sigismunda Herbersteina, habsburškega diplomata, ki se je z znanjem kranjskega jezika okoristil na svojih misijah v Rusijo in v Carigrad ter z delom *Rerum Moscoviticarum commentarii* (1549) Evropi prvi predstavil Rusijo.¹² Vergerij se na »rojaka« Herbersteina izrecno sklicuje v polemiki s protireformacijskima ideologoma Hosiusom in Eckom. Ko Hosiusu očita, da je njegov spisek slovanskih ljudstev nepopoln, ga lahko napoti k Herbersteinu (Vergerij 1559b, 61r).¹³ Nato zavrne Hosiusov pomislek, da je slovanskih ljudstev preveč in da bi tolikšno število prevodov samo pomnožilo odmike od izvirnika. Njegov razmislek o slovanskem prevajanju *Biblije* je namreč drugačen:

[...] neque enim totidem versiones essent curandae, quot sunt Slavicae linguae nationes, cum sint tam multae et variant revera dialectis, set que-

10 Hrvatska dvojezična izdaja Kurelac 1997. Prim. Schmaus 1953. Zelo tehten novejši prispevek o Pribojevićevem razumevanju etničnih in jezikovnih identitet je Madunić 2010.

11 Besedilo je na Češkem krožilo že v 13./14. stoletju. Prim. Kurelac 1997, 12–17.

12 O Herbersteinu kot diplomatu več Pferschy 1989 in V. Simoniti 2001.

13 Ta ima bistveno daljši spisek in med drugim omenja pri Hosiusu manjkajoče Kranjce, Korošce in Štajerce južno od Gradca; novejša izdaja Herbersteinovega besedila je dostopna v Kämpfer et al. 2007, 32.25–33.16.

madmodum in Germania, in Italia, in Gallia, in Hispania fit, *attemperandae* essent versiones, ea scilet *dialecto*, quae communior est, ut multis simul una versio posset satisfacere, quod non esset valde difficile factu. (Vergerij 1559b, 62v; moja poudarka)

[...] saj ne bi bilo treba priskrbeti tolikšnega števila prevodov, kolikor je slovansko govorečih narodov – teh je namreč res veliko in imajo raznolika narečja –, temveč bi tako, kot se to dogaja v Nemčiji, Italiji, Franciji in Španiji, prevod *prilagodili* pač *narečju*, ki se zdi bolj skupno, da bi lahko en prevod zadovoljil številne. Tega sploh ne bi bilo tako težko narediti.

Hosius po Vergerijevem prepričanju zgolj hlini bojazen, da bi lahko slovanski prevodi pomnožili interpretacijska nesoglasja; v resnici ga skrbi nekaj drugega: da bo ljudstvo naenkrat doumelo, kako zelo so ga dotlej zavajali *rasi & uncti* (»pobriti in maziljeni«, tj. menihi in duhovniki). Nato eden od sogovornikov v dialogu omeni možnost, da bi prevajali kar Hieronimovo *Vulgato* – morda bi se papisti s tem sprijaznili. Ta mimogrede navržena misel v resnici uvaja polemiko, ki je za razumevanje Vergerijevih pogledov na jezik ključna: polemiko zoper mit o Hieronimovi slovanski *Bibliji*.

Avtohtonistični mit o Hieronimu kot avtorju slovanskega (»dalmatinskega«) prevoda *Biblije* je bil razširjen že v srednjem veku. Nanj je pristajal celo Erazem v uvodu k *Parafrazam*. Vergerij se o legendi, na kateri je Pribojevič v veliki meri utemeljeval svoj dalmatocentrični panslavizem (prim. Madunič 2010), izraža posmehljivo. Očitno meni, da skušata Hosius in Eck s sklicevanjem na Hieronimovo slovansko *Biblijo* reformatorje zapeljati v neperspektivno arhaiziranje na podlagi glagolske tradicije (Marinčič 2018a, 21–22; 2018b, 89). Vergerijev odklik od humanističnega panslavizma, ki sta ga gojila Pribojevič in Herberstein, je mogoče pojasniti že s tem, da ga kot humanista italijanskega rodu, torej »Neslovana«, ni mogel živo navdušiti. Pomemben pa je še en moment. Vergerijeva izkušnja s projektom slovenskega protestantskega tiska je bila dovolj neposredna, da se je distanciral od utopičnih zamisli o enotnem slovanskem prevodu; »standardni slovanski prevod« je namreč med vrsticami sugeriral celo Skalič, ko je Trubarju v svoji oceni oči-

tal, da ga zaradi (ljubljskih) nemcizmov ne razumejo niti v okolici Zagreba.¹⁴ Vergerijev predlog je pragmatična omejitev na knjižni jezik, ki bi vključeval »vsaj še Dalmatince« (če že ne Hrvatov ali najrajši kar vseh južnih Slovanov do Carigrada):

[...] Sed audi amplius, quandoquidem ista versio serviet duntaxat Carniae et Carniolae, et vicinis quibusdam provinciis, Vergerius nunc est in opere, et curat versionem utriusque Testamenti, quae ita sit *dialectis attemperata*, ut a reliquis quoque nationibus Sclavicis intelligi possit, saltem a praecipuis, atque in primis a Dalmatis. (63v; moj poudarek)

[...] Toda poslušaj naprej. Medtem ko ta prevod služi samo Koroški, Kranjski in nekaterim bližnjim pokrajinam, je zdaj Vergerij poprijel za delo in skuša priskrbeti prevod obeh zavez, ki bo *narečjem prilagojen* na tak način, da ga bodo lahko razumela tudi druga slovanska ljudstva, vsaj glavna, predvsem pa Dalmatinci.

Ta »severnoilirski« kompromis (ki geografsko približno ustreza poznejšim Napoleonovim Ilirskim provincam) se v poteku dialoga izlušči postopoma. V prvem, prej navedenem odlomku, je bila formulacija še dvoumna – *attemperandae essent versiones, ea scilet dialecto, quae communior est*: to bi lahko vendarle razumeli kot izbiro posameznega »narečja«, ki je ostalim bližje (*communior*) od drugih. A ker Vergerij sploh ne razmišlja o panslovanskem jeziku, nima v mislih npr. ruščine ali poljščine. Komparativ *communior* je mogoče razumeti tudi v pomenu »karseda skupen«; potemtakem ni mišljena izbira enega od narečij/jezikov, temveč konstrukcija novega. Kakorkoli že, do tod gre za abstraktno načelo, ki ga Vergerij povzema po večjih jezikih. Ko pa spregovori o »slovenskem« projektu, se že zelo konkretno omeji: če že ni mogoče vključiti vseh, bi vključil vsaj Dalmatince. Tokrat je tudi smer prilagajanja (*attemperare*) povsem jasna: izhodišče ni posamezno narečje, temveč bo prevod (*versio*) »prilagojen« narečjem (*attemperata dialectis*).

14 Marinčič 2018b, 86; za identifikacijo Skalića kot avtorja prim. Katičić 2007. Vsaj simbolno postumno zmago so panslavistični humanisti lahko slavili, ko je (prav tako humanistično izobraženi) Krelj nastopil proti trubarjevskim nemcizmom.

Mišljena je konstrukcija *skupnega imenovalca narečij*, knjižne »ilirščine« po zgledu poenotene, knjižno normirane nemščine, italijanščine, francoščine in španščine.

Potem ko je zavrnil mit o slovanskem Hieronimu in se odrekel celo Hieronimovi *Vulgati*, Vergerij išče nadomestek ideala, ki mu ga je kot katoliškemu humanistu nekoč predstavljal latinski prevod. Najde ga v umetni jezikovni tvorbi, ki naj ji bo merilo predvsem *elegantia*:

Finalmente è tradotta già tutta la Bibbia in una lingua più elegante e che più comunemente servirà a stamparsi senza lungo indugio. (Vergerij 1559b, 47r)

Naposled pa obstaja prevod celotne Biblije v elegantnejši jezik in za širšo uporabo – ta bo šla brez velikega odloga v tisk.

Ta že pripravljeni »ilirski« prevod si je Vergerij preprosto izmislil; v delu, ki ima literarno obliko dialoga, si je to navsezadnje celo lahko dovolil. Toda zamisel o knjižni »ilirščini« je bila v tistem času povsem realna.¹⁵ Vergerij ne govori na pamet, ko idejo utemeljuje mdr. tudi z nemškim zgledom. V 19. in v zgodnjem 20. stoletju je bila iliristična ideja seveda zgolj utopična hipoteza, vendar ni potrebe, da bi »spor« med Vergerijem in Trubarjem obremenjevali s kulturnobojnimi polemikami iz časa okrog Ilešičevega Trubarjevega zbornika.¹⁶ Če odmislimo tedanji kulturnobojni kontekst in Ilešičev ilirizem (kar ni preprosto¹⁷), ima Ilešič vsekakor prav, ko zatrjuje:

Trubar sam bi ne bil postal to, kar je postal, ko bi se ne združil z Vergerijem, ki je bil Hrvat, kolikor je bil Slovan; Vergerij ga je izpodbodel, ko je

15 Kerševan (2011, 96) omenja oba pristopa: »[P]onekod je uspelo z enotnim knjižnim jezikom (postopoma) preseči relativno velike razlike v ljudskih govorih, drugod so se znotraj relativno majhnih razlik uveljavili različni standardizirani knjižni jeziki«. Primer slovenščine očitno sodi v drugo skupino.

16 Uporabna novejša retrospektivna pogleda na recepcijo Trubarja sta Grdina 2006 in Vitorović 2006; o »nacionalistični« recepciji Trubarja v publicistiki in žurnalizmu novejšega časa prim. Mihelj 2006.

17 V pomoč je lahko tudi nedavno delo Andraža Ježa (2016), ki se Vraza in njegovega ilirizma loteva z občudovanja vredno zgodovinsko rigoroznostjo.

obstal na poti svojega literarnega dela, in mu je naklonil tistega činitelja, ki ga je potem najbolj držal, Krištofa Würtemberškega; pri tem-le ga je namreč Vergerij »gelobet und sonderlich commendiert«. (Ilešič 1908, XXX)

»Kolikor je bil Slovan« – s tem Ilešič misli: »Kolikor je bil sploh Slovan«. Saj sploh ni bil! In vendar si Ilešič želi, da bi v njem lahko videli Ilirca.

Iliristično stališče je pozneje obveljalo za utvaro, vendar na začetku 20. stoletja sploh ni bilo obrobno. Predvsem pa obstoj takega stališča, ki ga je s svojo avtoriteto takrat podprla Slovenska matica, *a posteriori* dokazuje, da je bila Vergerijeva zamisel *vsaj v njegovem času* povsem realna. Vergerija je pri Trubarju najbrž motilo predvsem to, da se tvorbe knjižnega jezika, »prilagojenega« narečjem, ni loteval sistematično,¹⁸ sam pa je te idiome poznal preslabo, da bi lahko svojemu varovancu učinkovito pomagal.

Kakorkoli že ocenjujemo življenje in značaj ambicioznega papeškega politika, ki se je preobrazil v luteranskega propagandista, je prav dramatični življenjepis te osebe eden pomembnejših evropskih kontekstov, ki jim dolgujemo začetke slovstva v slovenščini. *Abecedarij in Katekizem* sta bila objavljena še pred Vergerijem; tu je bila Trubarjeva pobuda avtonomna. Kaj pa prevodi *Nove zaveze*? Čeprav se je ta epizoda v Vergerijevi karieri končala, brž ko so se novi izzivi reformacije pokazali na Poljskem, je bila njegova spodbuda južnoslovanskim bibličnim prevodom odločilna. Večkrat zasledimo misel, da bi se slovenski prevodi brez njega pač pojavili nekoliko pozneje, a bi se zanesljivo pojavili. Toda ali smo res lahko prepričani, da bi brez zgodnje objave *Matejevega evangelija* in prvega dela *Nove zaveze* (oba projekta je s spodbudo in finančno omogočil Vergerij) Dalmatin prehitel protireformacijo? Če sam Trubar poroča o tem, kako se je naloge branil, in pozneje izjavi, da mu je Vergerij kot prevajalcu *drugi za Bogom*, mu lahko vsaj v tem verjame-

18 Ker razmislekov o tem v Trubarjevih uvodih ni, njegovo lastno sklicevanje na narečje rodne Raščice pa je (spričo očitnih elementov ljubljanske mestne govorice) zavajajoče, je jezikovna fiziognomija Trubarjevega knjižnega jezika do danes v veliki meri uganka. Literature na to temo ne navajam, ker je obsežna in je kot neslovenist ne morem kompetentno presojati.

mo na besedo.¹⁹ Prevajanje *Svetega pisma* bi se v teh krajih začelo drugače in morda šele veliko pozneje, če istrski lokalni patriot Vergerij ne bi postal koprski škof in če se ne bi prav v teh krajih razvil v odpadnika.

Čeprav s tem tvegam očitek naivnega biografizma, tu navajam nenavadno pričevanje, ki sega v Vergerijevo pravoverno, katoliško fazo. Leta 1532 je Vergerij kot papeški tajnik pod Klementom VII. v Benetkah posredoval za oblikovanje vseevropske koalicije zoper Turčijo. Še isto leto je postal papeški nuncij pri Ferdinandu, kralju Češke in Madžarske, mlajšem bratu cesarja Karla V. Med svojo drugo nunciaturo leta 1534 si je prizadeval za pomiritveni koncil. Njegova verska preobrazba očitno sovпада s stiki, ki jih je imel s heterodoksnimi strujami v Italiji (»spirituali«) in v Franciji (poznal je Margareto Navarsko, jo obiskal in si z njo dopisoval). To dogajanje je mogoče locirati prav v obdobje, ki se začena s škofovsko službo v Kopru.²⁰ Toda že pred tem, kot nuncij na Ferdinandovem dvoru, je Vergerij svoje osebno poslanstvo očitno povezoval s slovansko govorečim Balkanom. Ferdinand mu je ob prvem srečanju predstavil dve točki svojega političnega programa: skleniti mir s Turki in zatreti verske zablode. A. Jacobson Schutte (1977, 59–60) sugestivno opisuje čas, ko Vergerij iz Rima ni prejemal sporočil in je lahko snoval svoje lastne politične načrte. Ferdinandovo rivalstvo z Zapoljskim mu je dalo navdih za diplomatski podvig v velikem slogu. Skleniti pan-evropski mir s Turčijo! 22. septembra 1533 papeškemu tajniku Jacopu Salviatiju, zetu Lorenza Veličastnega (Salviati je medtem umrl, vendar Vergerij o tem ni bil obveščen) piše pismo, v katerem predlaga naslednji scenarij: on, Vergerij, bi šel inkognito na pot v Carigrad; o diplomatski akciji bi obvestili samo cesarja, sicer pa bi jo prikrili, saj bi papeška pogajanja s Turkom lahko naletela na neodobravanje:

[...] se ponujam kot oseba, ki bi to skušala izvršiti, pri tem pa se ne menim niti za neprijetnosti niti za nevarnosti, ki bi lahko zadele mojo osebo, in

19 Trubarjevo izjavo razumem kot namig na vlogo, ki jo je imel Vergerij kot zaščitnik prevajalcev; Andreas Divus mu je ob nastopu škofovske službe v Kopru posvetil latinski prevod Homerja; prim. Marinčič 2016; 2018b, 93–94.

20 Temeljno delo o razvoju Vergerijeve apostazije je še vedno Jacobson Schutte 1977; prim. Pierce 2000; 2003.

to iz ljubezni do Jezusa Kristusa in do papeža. Slišal sem tudi zamisel, da bi poslali v Carigrad mojega brata Avrelija, ker je na dobrem glasu, da pozna navade in običaje turškega ljudstva. Mislim, da tudi sam poznam isto kot on, saj sem se skupaj z njim pogajal o turških zadevah v Dalmaciji. Poleg tega znam slovanski jezik: to mi bo med potovanjem omogočilo varnost in udobje, pri pogajanjih pa mi bo pomagalo, da si bom lažje pridobil njihovo naklonjenost. Ravnal bom takole: pretvarjal se bom, da moram s tega dvora zaradi neke nujne potrebe oditi v svojo domovino, kot se uglednemu človeku pač zgodi, na mojem mestu pa me bo kot nuncij nadomestil moj brat, škof v Puli. Z ladjo bom šel inkognito do Dubrovnika, od tam pa bom pot nadaljeval po kopnem. Spremljalo me bo majhno število dobrih in zanesljivih ljudi. Tam pa si bom prizadeval po Božjem navdihu – gotovo mi ne bo odrekel svoje milosti, saj gre za njegovo stvar.

Poleg vseh drugih ugodnih okoliščin se lahko zanašam tudi na osebno naklonjenost Alviseja Grittija, saj ve, kako dobro služim doma njegovemu očetu, beneškemu dožu. Vem tudi, da je bila v Carigrad poslana moja knjižica, v kateri sem opisal vse življenje izvrstnega vladarja Benetk in v njej večkrat omenil tudi samega Alviseja [...]. (Vergerij [1533] 1892, 123–27)²¹

Salviati pisma ni mogel prejeti. A tudi sicer Vergerij iz Rima ni dobil odgovora. Zamisel o skrivnem poslanstvu v Carigrad je značilno vergerijevska, predimenzionirana in sanjaška. Celó knjižico, ki slavi beneškega doža in njegovega nezakonskega sina, beneškega »janičarja« v Carigradu, si je Vergerij najbrž izmislil – podobno kot si pozneje mimgrede izmisli »ilirski« prevod Biblije, že pripravljen za natis. Več kot verjetno se zdi, da je Vergerij, ko je pozneje razmišljal o južnoslovanskih prevodih *Biblije*, v duhu humanističnega panslavizma sanjaril o prevodu, ki bi dosegel slovansko govoreče janičarje v Carigradu, tiste, s katerimi se je po slovansko pogovarjal že Herberstein. Svetovljanski diplomat Herberstein je bil povsem očitno njegov zgled.²²

21 Tj. Friedensburg 1892, 123–27. Prev. M. M. Alvisse, nezakonski sin, ki ga je bodoči dož Andrea Gritti imel z Grkinjo, je bil izredno vplivna osebnost na turškem dvoru; o njegovi vlogi tudi Vinkler 2011, 35.

22 Njuna skupna poteza je tudi slavohlepje v slogu visoke renesanse. To se pri Herbersteinu družijo z nečimrnostjo, saj je dal svoje delo *Gratae posteritati* (»Hva-

Misel o širitvi evangelija »do Carigrada« tudi Trubarju ni tuja (prim. mdr. Murko 1927, 10). Izraža jo med drugim v uvodu k drugemu delu *Nove zaveze* (1560), vendar v zvezi s Konzulovim hrvaškim prevodom; zgolj »hrvaščina« (in ne skupni »ilirski« jezik²³) ima položaj »splošno razumljivega jezika«, ki lahko seže do Carigrada:

[...] in die gemeine verftendige Crobatifche Spraach vnd Gefchriefften [...] Wölche ſpraach vnd Gefchriefften / gebrauchen alle Crobaten / Dalmatiner / Boßner / Syrffen vn[d] Türcken biß gehn Conftantinopel. (Trubar [1560] 2011, 62)²⁴

[...] v preprost, razumljiv hrvaški jezik in pisavi [...] Ta jezik in ti pisavi uporabljajo vsi Hrvatje, Dalmatinci, Bošnjaki, Srbi in Turki tja do Konstantinopla.

Vergelij je na Balkan in na Turčijo nekoč gledal kot humanistični univerzalist; v politično oportunem trenutku se je videl v vlogi velikega diplomata, ki bo sklenil mir med Evropo in otomanskim imperijem. Po preobrazbi v luteranca zasluti priložnost drugje: v širitvi evangelija vse do Carigrada. Pri tem ga ne zanimata toliko obstoj in obseg turške države, torej geopolitični vidik, temveč verskopolični vidik (širjenje evangeljske vere), vidik natančnosti prevoda (manj prevodov pomeni manj odmikov od izvirnika; gl. zgoraj) in sistematična, reflektirana konstrukcija čim širše razumljivega knjižnega jezika (*elegantia*). Slednje je nedvomno usedlina humanističnega univerzalizma – vendar ne panslavističnega, še posebno ne v Pribojevičevi avtohtonistični različici, po kateri je Illyrus eponimni začetnik vseh Slovanov, Hieronimova dal-

ležnemu zanamstvu«, 1560) opremiti s pravo modno revijo oblačil, ki jih je nosil na svojih poslanstvih ali jih prinesel z njih. Z najrazkošnejšim se je vrnil ravno od turškega sultana. – Drugi možen zglede so carigrajska pogajanja iz leta 1530 (tri leta pred Vergelijevu pobudo), ko so slovensko in hrvaško govoreči udeleženci rešili zastoj v komunikaciji: z latinščino si je bilo mogoče komaj za silo pomagati, z nemščino sploh ne (prim. Vinkler 2011, 53).

23 Grdina (2011, 16 in op. 19) smiselno opozarja, da Trubar Hrvate kot bralstvo prevoda v Matejevem evangeliju iz leta 1555 omenja zato, ker je pod predgovor podpisan skupaj z Vergelijem (V. T.).

24 Tj. Vrečko 2011, 62.

matinščina pa pravir slovanskih jezikov.²⁵ Vergerij se »slovanskemu Hieronimu« odreka zaradi zgodovinske doslednosti, predvsem pa zato, ker se je z glagolsko liturgijo dovolj dobro seznanil, da je prepoznal njene omejitve, ko je šlo za širjenje Božje besede v ljudstvu razumljivem jeziku. Kidrič (1922, 190) se je motil, ko je Vergeriju pripisoval vračanje k stari cerkveni slovanščini; Vergerij ni imel v mislih niti stare cerkvene slovanščine niti glagoljaštva in arhaičnih plasti južnoslovanskih jezikov, temveč moderno jezikovno konstrukcijo (Marinčič 2018b, 90).²⁶ Če bi Vergerijeva »ilirska vulgata« res nastala, bi glagolsko tradicijo nadomestila na podoben način, kot je *Nova Vulgata* po drugem vatikanskem koncilu nadomestila Hieronimov prevod.²⁷

Misel, da bi bilo bolje živeti pod sultanom Sulejmanom kot pod rimskim papežem, je Vergerij citiral v kontekstu provokacije, vendar z očitno simpatijo. Zapisal jo je prav v letih »slovenskega« projekta, natanko med *Matevževem evangelijem* in prvim delom *Nove zaveze*. Krilatica o dveh antikristih, papežu in mohamedanskem Turku, je v tem času vseprisotna. Trubar jo pogosto ponavlja, vendar se zdi, da nevarnejšega »antikrista« vidi v Turku, saj se je bil spričo turške nevarnosti pripravljen celo zbliževati s katoliško Cerkvijo.²⁸ Za Vergerija je prvi (če ne edini pravi) antikrist rimski papež. Da v turški nevarnosti ne vidi temeljne

25 V tem se Vergerij kaže celo kot skrajni univerzalist in odstopa od humanistične težnje k »iskanju korenin«. Poleg tega mu jezik očitno ne pomeni temeljne etnične identifikacije, kot ga je pomenil npr. Oberstainu (v panegiriku Maksimilijanu; prim. Simoniti 2007, 32–33), zlasti pa ravno Pribojeviću; prim. Madunić 2010, ki na str. 197 navaja primer popa Martinca; ta je zapisal, da so Turki po katastrofalnem porazu Hrvatov pri Krbavi leta 1493 »silno pritiskali na hrvaški jezik«.

26 Dokaz za tako stališče je Vergerijev argument proti Hosiusu, ki prisega na nekakšno uročno, magično moč ljudstvu nerazumljive latinščine: »Tudi Rusi [tako Hosius] se nič ne pritožujejo, da jim Božjo službo pojejo v nerazumljivem jeziku, pri čemer marsičesa ne razumejo niti duhovniki – so torej v zmoti druga ljudstva, ki hočejo to petje slišati v razumljivem jeziku?« (Vergerij 1559b, 61v.–r.)

27 Vzporednica se mi zdi zanimiva zato, ker je tudi projekt nove latinske vulgate že ob svojem nastanku učinkoval utopično. Po moji vednosti ta koncilski (a po svojem duhu protikoncilski) prevod poseduje in uporablja zanemarljivo majhno število katoliških duhovnikov in redovnikov.

28 O tem zbliževanju v podobnem kontekstu Bernik 2011, 23.

motivacije za širitev tiska v »ilirščini«, je povezano z dvema okoliščinama. Jasno je, da se Vergerij z južnoslovanskimi ljudstvi (pa tudi z interesi lokalnega plemstva) ne more identificirati na enak način kot Trubar, zato v razmislekih o širitvi reformacijskega tiska na jugovzhod ne čuti potrebe po defenzivni drži in strogih jezikovnih zamejitvah. Poleg tega je njegov pogled še vedno podoben prejšnjemu: to je pogled ambicioznega, k velikopoteznim načrtom nagnjenega diplomata in politika, ki nima prave občutljivosti za lokalne razmere.²⁹ Če je Trubarjev pogled proti jugovzhodu nujno defenziven, je Vergerijev obremenjen z mitomansko širokopoteznostjo, ki izvira še iz njegove katoliške faze, iz obdobja nunciature. Če si lahko dovolimo še eno zgodovinsko nekorektno biografsko špekulacijo: zdi se, kot da želi Vergerij z idejo o ilirski vulgati ponoviti in v novih okoliščinah na drugačen način uresničiti spodleteli načrt bondovske misije v Carigrad.

Kaj pa kulturni vidik? V Carigradu je Vergerij kot renesančni humanist nedvomno videl še kaj več kot središče Antikristove države. Carigrad je za humaniste tudi pot, po kateri se latinski Zahod vrača k Homerju in Platonu. Vergerijev slavnejši sorodnik Vergerij starejši, eden prvih učencev Manuela Hrisolorasa, je svojemu grškemu učitelju, ki je po naključju umrl med konstanškim koncilom, sestavil epitaf. V tem epitafu je Hrisoloras predstavljen kot eden tistih Rimljanov, ki so šli s Konstantinom ustanavljat novo metropolo.³⁰ To je *translatio imperii*, obrnjena na glavo: Rim se prek Konstantinopla, uradno »novega

29 V tem pogledu mu je slovensko zgodovinopisje po pravici očitalo narcisizem in površnost, vendar je izhajalo iz povsem napačnih, anahronističnih pričakovanj. Kakšno drugačno držo pa lahko pričakujemo od renesančnega cerkvenega politika? Več kot zgovorna so nenehna namigovanja (nekaj navedkov Marinčič 2018b), da si je hotel Vergerij prilastiti Trubarjevo avtorsko delo, kot da bi elokventni humanist in politik v teh besedilih lahko videl *literarni* dosežek. Nesporno sta si Vergerij in Trubar pozneje konkurirala glede hrvaškega reformacijskega tiska, vendar je tudi Trubar, četudi je vztrajal pri jezikovni razmejivti, v odnosu do Hrvatov in Konzula kazal hegemonistično težnjo, vse dokler ni od hrvaškega tiska resignirano dvignil rok. S tem Trubarjevim hegemonizmom se zelo učinkovito okorišča njegov katoliški zoprnik Gruden (1908, 246).

30 *Ex vetusto genere Romanorum, qui cum Constantino imperatore migrarunt*. O tem nazadnje Wulfram 2012.

Rima«, vrača na izhodišče; Grčija in Rim sovpadeta v novi *res publica litterarum*. Vendar ima epitaf Hrisolorasu tudi povsem konkretno politično poanto. V njem carigrajski učitelj grščine nastopa kot oseba, ki so jo »vsi šteli za vredno najvišje svečeniške službe, ki obstaja med smrtnimi« (*ut ab omnibus summo inter mortales sacerdotio dignus haberetur*), torej papeške službe. Vsaj Vergerij starejši (če ne še kdo drug) je torej v njem videl osebnost, ki bi lahko preseгла vzhodno-zahodno shizmo.³¹ Poleg tega dokument iz leta 1406 priča, da je papež Hrisolorasu dovolil brati mašo v grščini po lastnem prevodu misala.³² Vse to so ne le možni, temveč tudi zelo verjetni zgledi za Vergerija mlajšega, o katerem sem tudi brez neposrednih dokumentarnih dokazov prepričan, da je v južnoslovanskih prevodih videl pot kulturne (in ne le verske) sinteze, ki bi po možnosti segala do Carigrada. Vergerij mlajši je bil sicer bolj politik in publicist kot pravi humanistični literat, toda na njegovo zanimanje za grštvo kaže latinski prevod Homerja, ki mu ga je Divus posvetil kot koprskemu škofu (gl. zgoraj). To je tudi dokaz Vergerijevega zanimanja za prevajanje temeljnih grških besedil. Čisto mogoče, da je v Trubarjevih prevodih videl reprizo divovskega projekta. Odtod morda tudi njegova zagrenjenost, ko je uvidel, da stvaritev novega knjižnega jezika ne bo mogla biti teoretsko domišljena do take mere, kot je bila pri večjih evropskih jezikih.

Trubarjeva omejitev na narečja, katerih skupni imenovalc danes vidimo v knjižni slovenščini, je bila nedvomno plod realističnih jezikovnih uvidov in pragmatičnih razmislekov.³³ Njegove izjave, češ da ne zna hrvaško, se lahko zdijo nenavadne spričo stikov njegove družine s Hrvati (prim. Golec 2014, 78–80) in dejstva, da se je šolal na Reki, ven-

31 Prim. Thomson 1966, 81–92, o možnih političnih ozadjih Grkove udeležbe na koncilu.

32 V ozadju je bil kot posrednik morda sam Leonardo Bruni; prim. Hankins 2003, 252.

33 To priznava celo Fine (2006, 207–8 in op. 94), ki je do Trubarja in Vergerija sicer presenetljivo nepozoren; omejuje se na povzetek razmišljanj Olge Nedeljković (1984), ki v osnovi prepričljivo, a nekoliko preveč shematično zarisuje razloček med reformatorjem »nemškega« tipa in »nacionalistom« Trubarjem ter univerzalistom humanističnega kova Vergerijem.

dar jih je mogoče pojasniti z jezikovnim perfekcionizmom in zavestjo o lastnih omejitvah (Golec 2014, 82). Vergeriju se je namreč upiral tudi zaradi neznanja grščine.³⁴

Skoraj odveč je opozorilo na širše zgodovinske in objektivne biografske okoliščine: jezikovna meja se približno ujema z jugovzhodno mejo Svetega rimskega cesarstva, Trubarjevo reformacijsko delovanje pa je bilo v številnih pogledih tesno vpeto v nemški govorni prostor. Povsem jasno so omenjene jezikovne zamejitve narekovali tudi deželni stanovci z »deželnim« pristopom k reformaciji; odraz tega je *Cerkovna ordninga*.³⁵

Vendar je Trubarjevo delovanje prav v tistem, v čemer morebiti sega onkraj versko-teoloških prepričanj, verskopropagandne pragmatike in geopolitičnih okoliščin, torej v svoji »etnokulturni« razsežnosti, očitno povezano tudi s samoobrambnim refleksom. Madunič podoben refleks prepričljivo zaznava že v ozadju Pribojevičevega panslovanskega manifesta, pri tem pa opozarja na relativno varni položaj beneškega Hvara, ki Pribojeviču omogoča, da prebivalcem celine, zlasti razkrajajočega se hrvaškega kraljestva, pošilja optimistično sporočilo: »Kot Slovani niste sami.« (2010, zlasti 198–200) Zgovorno je, da Pribojevič veličino Slovanov dokazuje tudi z njihovo množično prisotnostjo v turški vojski in z vlogo janičarjev:

Quamobrem nulli mirum videri debet tanti viros Slavorum generis a Principe Turcarum duci, ut fere omnes sui exercitus praefectos ex eis statuat phalangemque viginti millium fere virorum ad suae salutis tutelam ex Thracibus ac Macedonibus Illyriisque decernat. Experientia enim compertum est, hus praecipue infelicissimis nostris temporibus Othomani posteritatem Slavorum aciae regna superare, imperia obtinere, munitissimas urbes expugnare, evertendo Romano imperio incumbere ortho-

34 Mesta pri Marinčič 2018b, 93 op. 35.

35 O tem tudi v povezavi z razmejitvijo »slovenščina«/»hrvaščina« Žnidaršič Golec 2009, zlasti 228. Ehmer (2011, zlasti 211) konec tiskarne v Urachu pojasnjuje zlasti s preusmeritvijo k hrvaškemu tisku, ki pa ni imel lokalnih podpornikov in je bil obsojen na brezplačno distribucijo. O širših političnih okoliščinah reformacije in protireformacije na Kranjskem, zlasti v povezavi s politiko deželnih stanov, je v zadnjem času poglobljeno pisal Jerše (2009b).

doxamque religionem, nisi omnipotentis dei manus suppetias attulerit, destruere et pessundare. Veneta res etiam, praesertim per aequora, hoc milite suis se hostibus frequenter terribilem exhibuit, nec quisquam unquam Slavos segnes ad pugnam invenit. O igitur felicissimam Slavorum nationem, quae tot millibus annorum magnam Europae partem et haud spernendam Asiae portionem haereditario iure possidens manum adiecit, ut totius orbis habenas regeret [...]. (Pribojević [1532] 1997, 73–74)³⁶

Zato se ne sme nihče čuditi, če turški sultan tako ceni može slovanskega rodu, da izmed njih izbira skoraj vse poveljnike v svoji vojski in si odbira osebno stražo dvajset tisoč mož izmed Tračanov, Makendoncev in Ilircev. Izkušnja je namreč pokazala, in to še posebno v teh naših nadvse nesrečnih časih, da Otomanovo potomstvo s slovansko silo premaguje kraljestva, si pridobiva cesarstva, zavzema še tako utrjena mesta in preti, da bo zrušilo rimsko oblast ter uničilo in pogubilo pravo vero, če ne bo roka vsemogočnega Boga prinesla pomoči. Celo beneška republika je – zlasti na morju – sovražnike s pomočjo slovanskega vojaka pogosto spravila v trepet, in ni ga, ki bi Slovane kdaj doživel kot mlahave v boju. Zatorej: presrečni slovanski narod, ki je imel toliko tisoč let v dedni lasti velik del Evrope in opazen del Azije, zdaj pa si je zdaj vzela za novo nalogo, da vzame v roke vajeti vse zemeljske oble [...].

Pribojevićev »beneški« poglobljen je odmaknjen in zato utopično abstrakten: turška ekspanzija lahko po zaslugi janičarjev pomeni zametek (resničnega ali simbolnega) vseslovanskega imperija. Povsem drugače nekaj desetletij pozneje na položaj gledajo slovenski in hrvaški reformatorji, ki so na celini neposredno soočeni s turškimi vpadi. To se jasno pokaže ob srečanju v Metliki leta 1559, ki je bilo namenjeno oceeni Konzulovih hrvaških besedil. Poročilo navaja, da bodo razumljiva Hrvatom, Bosancem, Srbom in *vsem do Carigrada* – za ta namen je potrebna tudi cirilska različica:

Darmit wirdet verhoffentlich die recht christlich religion vnnd das ware hailsam euangeli durch die ganntz Türckhey gefordert, Türckhen hertz vnnd gemuet zu christlichem glauben ernewert, irem wueten gewert,

36 Tj. Kurelac 1997, 73–74.

die armen gefangnen christen getröst vnnd gesterckht vnnd vnnser hailandt Christus mit der zeit in die Türckhey aussgeprait werden. (Kostrenčić 1874, 2)

Upati je, da bo to po vsej Turčiji spodbudilo pravo krščansko vero in resnični zveličavni evangelij, Turkom obnovilo srca in čutenje h krščenski veri, odvrnilo njihovo divjanje, potolažilo in okrepilo uboge ujete kristjane in sčasoma razširilo našega zveličarja Kristusa v Turčijo.

Do sestanka je prišlo v letu pomembnega in dobro izpričanega turškega vpada na Kranjsko.³⁷ Rupel (1962, 104) smiselno opozarja na mejni položaj Bele krajine: tamkajšnji glagoljaški duhovniki so se večinoma umaknili pred Turki! In vendar skupna zunanja grožnja ne porodi ilirističnih razmislekov, kaj šele panslovanskih utopij. Prav nasprotno, metliška »konferenca« že z lokacijo dogodka začrtuje mejo med dvema jezikovnima področjema: slovenskim, ki je manj podvrženo turški grožnji in ga je mogoče zamejiti, in hrvaškim, ki mora zaradi fluidnejših, kapilarnih oblik turškega prodora nositi večje misijonsko breme. V Metliki predhodnici »srbohrvaščine« (!) naložijo celo utopični načrt, po katerem naj Božja beseda seže do Carigrada in Antikrista stre pri njegovem izvoru.

Preveč poenostavljena je razlaga, da so hrvaški protestanti »na karto turške nevarnosti« igrali zgolj zato, da bi pridobili sponzorstvo za svoje tiskarsko-založniške pobude, in da so si za ta namen izmislili tudi zgodbo o skupnem jeziku, razumljivem do Carigrada, torej tudi Turkom.³⁸ Trubar in Ungnad sta bržkone iskreno verjela, da bo mogoče z Božjo besedo spreobrniti Turke; to je najbrž celo prvi primer, ko se reformacija vključi v misijonsko delovanje.³⁹ Podoben je kontekst latinskega *Korana* (1543): protestanti so prevod razumeli kot orodje, s katerim bo mogoče razkrinkati lažne mohamedanske nauke; dotlej so se namreč ti skrivali za prepovedjo prevajanja in razkošno ornamentacijo (Schumann 2018).

37 O poteku napada V. Simoniti 1990, 154–55.

38 Tako npr. Stipčević, 1994, 268–69.

39 Prim. Šmitek 1986. Ehmer (2011, 205) v tej zvezi smiselno navaja nagrobni govor, ki ga je imel Andreae na pogrebu Ungnada.

Pomembna pa je še ena okoliščina. Zanimanje za južnoslovansko pravoslavlje, ki ga Trubar kaže v uvodu k prvemu delu glagolske *Nove zaveze* (1562), je mogoče povezati z idejami o pravoslavju kot zavezniku zoper papeža, ki so krožile tudi med württemberskimi teologi; Martin Crusius in Jakob Andreae sta v ta namen navezala stike s carigrajskim patriarhom.⁴⁰ Prek omenjenih teologov je lahko Trubar prišel v stik z idejami, ki pomenijo sintezo med humanističnim filhelenstvom in reformacijo – protagonist te sinteze je bil Melanchthon.⁴¹ Južni Slovani, zlasti pravoslavni Srbi, so se ponujali kot most med Württembergom in Carigradom; znan primer neposrednega stika je Srb Demetrij, carigrajski duhovnik, ki se je leta 1559 zadrževal v Wittenbergu na obisku pri Melanchthonu. Veliki humanist in teolog je bil nad srečanjem navdušen; Srbu je dal grški prevod augsburške veroizpovedi in pismo za patriarha, v katerem dokazuje tesno sorodnost med obema veroizpovedma. (Ben-Tov 2008, 92–93)

V Trubarjevem predgovoru h glagolskemu prevodu so odmevi teh razmišljanj očitni. Dejstvo, da se Trubar tokrat odreče militantni držbi in Turke deloma prikazuje v ugodni luči, je morda tudi izraz politične preračunljivosti, saj je del ciljnega bralstva pod osmansko oblastjo. Ob vseh omenjenih ozadjih pa je razlika med dvema Trubarjevima Turkoma, tistim demoničnim, ki se mu slovenski tisk *zoperstavlja*, in tistim včasih celo dobrohotnim, ki ga bo hrvaški prevod (zlasti v cirilski različici) *na-govoril*, globoka in pomenljiva. Tudi spričo Trubarjevih lastnih poročil o izkušnji s Turki (gl. zgoraj) je smiselno domnevati, da turška grožnja ni okrepila le »obrambnega zidu« na Kolpi, temveč tudi jezikovno mejo.⁴²

Značilno je, da se šele v predgovoru k cirilskemu prvemu delu *Nove zaveze* pojavi tudi meja, ki Slovence in Hrvate postavlja za svetilnik Srbom pod turško oblastjo:

40 Rajhman 1986, 142–45; temeljni deli Zachariades 1941 in Wendebourg 1986.

41 Prim. zdaj Ben-Tov 2008.

42 Tudi Trubarjev dolgoletni zaščitnik Jacob Andreae, ki je gradivo za svoje *Dreyzehen Predigen vom Türcken* (1568) zbiral tudi pri Trubarju, v odnosu do Turka kaže defenzivno držo. Boettcher (2004) razlaga, da Andreae v tem odstopa od orientalizma, ki ga je E. Said razumel kot superioristični pogled na Vzhodnjaka; ven-

Sollicher jamer besonders an den Crobaten vnd Windifchen Volck mit groffem hertzlichen vnd Chriftlichen mitleiden zu bedencken / fo noch mit Namen der Chriftenheit zugezölet / vnd auff der Grentz gegen dem Ertzfeind Chriftlichs Namens dem Türcken wohnen [...]

Wölcher gftalt auch die Grentzen gegen dem grewlichften Feind Chriftlichs Namens nach dem böften besetzt / da auff der felben rechte vnnd lebendige Glider Chrifti ftätigs mit jrem embfigen vnd eifferigen Gebett gegen Gott / als in einer Schlachtordnu[n]g stehn [...]

Vnd zwar nach dem wir arme Diener Chrifti den Crobaten / vn[nd] Windifchen Volck zu guttem / diß Chriftlich Werck vnder hand genommen [...] auch jetzunder vnnd in fo kurtzer zeit [...] hin vnnd wider vnder den Crobaten vnnd Windifchen Volck ein groffe anzal der Chriften gefamlet vnnd gefunden / die mit groffen frewden das Wort des Herrn angenommen / vn[nd] als ein Liecht / fo sich nicht v gen laßt / auff ein Leichter ftecken / darmit es auch andem / fo noch im finstern sitzen / leuchten möge. (Trubar [1563] 2011, 595–97)

Tolikšno gorje, posebno Hrvatov in Slovencev, ki se po imenu prištevajo h krščanskemu svetu in prebivajo na mejah največjih sovražnikov Kristusovega imena Turkov, si zasluži veliko in srčno sočutje [...]

S tem, da so meje proti najokrutnejšemu sovražniku Kristusovega imena zasedene s pravimi in živimi člani Kristusove Cerkve, so le-te tudi najboljše zavarovane [...]

Potem ko smo ubogi Kristusovi služabniki hrvaškemu in slovenskemu ljudstvu v korist prevzeli to krščansko delo [...] se že sedaj v tako kratkem času [...] zmeraj znova med hrvaškim in slovenskim ljudstvom zbirajo velike množice kristjanov, ki z velikim veseljem sprejemajo božjo besedo ter jo kot luč, katere ni mogoče zakriti, postavljajo na svetilnik, da bi svetila tudi drugim, ki so še v temi. (Trubar [1563] 2011, 602–04)⁴³

dar Andreae prav na občutku ogroženosti gradi idejo o superiornosti reformacije. Trubar, bi lahko dodali, na tem gradi tudi protoslovensko etnično identiteto.

43 Tj. Vrečko 2011, 595–604.

Sklep

Ustvarjalne prilastitve reformacije pogosto idealno razkrivajo simpomatiko kulturnega boja na Slovenskem. Z zgodovinskega stališča je vprašljiva zlasti domneva o nazorski »emancipaciji« posameznika (in s tem narodnega kolektiva), ki je od nekdaj leitmotiv liberalnih prilastitev reformacije.⁴⁴ Starejši katoliški poskusi razvrednotiti Trubarja se lahko danes – protislovno – berejo kot izraz hvalevredne zgodovinske akribije, celo kot žlahtna dekonstrukcija nacionalizma, čeprav so bili njihovi poglavitni motivi povsem drugačni.⁴⁵ A tudi onkraj ideoloških aplikacij je smiselna razprava o tem, v kolikšni meri so Trubar in drugi reformatorji *zavestno konceptualizirali* skupnost, temelječo na jeziku,⁴⁶ pa tudi o oblikah kolektivne identifikacije med kulturno in jezikovno sorodnim prebivalstvom. V pričujočem prispevku sem skušal zgolj nakazati vprašanje, v kolikšni meri so turški vdori sooblikovali različne oblike kolektivne identifikacije, ne le verske, temveč tudi kulturno in jezikovno. Ker gre za zgodovinske razmisleke, ni odločilno, kakšen vrednostni predznak bi utegnili tovrstnemu defenzivnemu protonacionalizmu pripisati danes. Zgovorno je le, da se jezik kot povezovalni člen *adversus Turcas* pojavlja že pri katoliškem humanistu Pribojeviću, četudi ta ostaja na ravni panegirične abstrakcije. Reformacija je omenjeno obliko identifikacije zgolj okrepila in ji v delu prebivalstva dala novo versko razsežnost.

44 Značilen primer je Ilešič (1908), za njim pa Prijatelj (1908), ki se na začetku svojega vplivnega eseja od tovrstnih anahronizmov ogradi in postavi v ospredje Trubarjevo versko delovanje, vendar mu to nazadnje omogoči, da Trubarja ravno v njegovi »narodno buditeljski« vlogi okraši z malodane religiozno avro. O »osvobajanju subjekta« je še nedavno pisal Paternu (2008), četudi z dolžnim zadržkom, da je tudi reformacija kmalu zapadla v institucionalni dogmatizem.

45 Zanimivo je, da je Gruden (1905) v tovrstnem prizadevanju pristransko povzdigoval slovensko glagoljaštvo (prim. Vitorović 2006, 238–39), torej tradicijo, ki so jo Trubar, Konzul in Dalmata modernizirali, Vergerij pa jo je najbrž mislil nadomestiti s povsem moderno latinično »ilirsko vulgato«. Gruden je torej en anahronistični nacionalizem spodbijal z drugim. A kot me opozarja Vitorović, je Gruden leto pozneje (1907) vsaj v zadevi »slovensko glagoljaštvo« sprejel kritiko.

46 O tem v zadnjem času Grdina (2011), Kerševan (2006 in 2011), Kos (2011).

Ilešič je v svojem ilirističnem zanosu Trubarju in deželnim stanovom med drugim očital *premajhno* pozornost do turške nevarnosti:

Sredi te turške nevarnosti, ko so seljaki kri in novce žrtvovali zoper Turke, pa so stanovi notranje-avstrijski za Dalmatinovo biblijo dali 8000 fl. In zgodovina je rekla: Zoper Turke in za gradbo trdnjav stanovi niso imeli denarja. Kako pa so mogli denar dajati za sv. pismo?

Bil je to dvojen boj: boj duha in boj orožja. Rešiti svoje prepričanje se je zdelo važnejše in silnejše delo nego poganjati vnanjega sovražnika. [...] In vendar se ti zdi, ko gledaš naše dežele zatopljene v verski boj, da vidiš mlajšega vrstnika tem dogodkom, cesarja Rudolfa II., kako se je v Pragi zaprl v svoje dvorane in se bavil z astrologijo in slikarstvom, po zvezdah iskal usodo svoje hiše, ko je Hrvatska plavala v krvi. Zdi se ti, da vidiš človeka le moliti, ko mu razbojnik razdira hišo. (1908, XIV–XV)⁴⁷

Ungnad, ne Trubar, je bil tisti, ki je želel spreobračati Turke, »in sicer s slovansko (hrvatsko) besedo in knjigo«:

Nadalje nam je uvaževati namero, s katero so med drugim protestanti tako vneto pospeševali naš protestantski pokret. I p r e o b r n i t i [sic!] so hoteli Turke, in sicer s slovansko (hrvatsko) besedo in knjigo. Ta ideja, ki pomeni veliko kulturno misijo slovanstva, prvotno ni bila Trubarjeva niti je bila, ko jo je spoznal, glavna svrha njegovega delovanja. Tako idejo je mogel započeti mož, ki je gledal dalje in drugam; mož kakor Ungnad je mogel gojiti, ker je posvetil prvo polovico svojega življenja bojem s Turki, a konec hrvatskemu tisku. (1908, XV)

Ilešičev pogled je karseda vergerijevski – razen v eni podrobnosti. Čeprav mejo s Turčijo potiska južneje od Trubarja, ilirizem razume v duhu romantičnega nacionalizma. Zato Trubarju očita brezbržnost do

47 Podobno se o Ungnadu izraža tudi Esswein (2016, 94–96), ki pa tudi Trubarju (prim. str. 172) pripisuje zelo široke, najbrž preširoke ambicije. Knjiga je sicer eklantan primer ignorantskega anglocentričnega imperializma: ne citira niti del Cavazze in sploh nobene italijanske literature, slovenske in hrvaške pa sploh ne pozna. Neko bibliografsko enoto navaja v tejle obliki: Sošo, Uredil, ed. *Vera in Hotenja: Studije o Primožu Trobarju in njegovem Času*. Jerše: Slovenska Matica, 2009.

Turka in ne pomisli na možnost, da je Trubarju (in deželnim stanovom) meje jezike (in meje sveta) zožil prav »Antikrist« z vzhoda.

VIRI IN LITERATURA

- Ahačič, Kozma, in Petra Testen, ur. 2011. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. Zbornik prispevkov z mednarodnega simpozija v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja (Ljubljana, 5.–8. junij 2008)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Ben-Tov, Asaph. 2009. *Lutheran Humanists and Greek Antiquity: Melancthonian Scholarship Between Universal History and Pedagogy*. Leiden in Boston: Brill.
- Bernik, France. 2011. »Primož Trubar in identiteta Slovencev.« V Ahačič in Testen 2011, 21–29.
- Boettcher, Susan Renee. 2004. »German Orientalism in the Age of Confessional Consolidation: Jacob Andreae's Thirteen Sermons on the Turk, 1568.« *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 24 (2): 101–15.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Cavazza, Silvano. 2006. »Bonomo, Vergerio, Trubar: Propaganda protestante per terre di frontiera.« V *La Gloria del Signore. La riforma protestante nell'Italia nord-orientale*, ur. Gianfranco Hofer, 91–158. Mariano del Friuli: Ed. della Laguna.
- . 2013. »Nenavadna osebnost: profil Petra Pavla Vergerija.« *Stati inu obstatu* 9 (17–18): 10–26.
- Ehmer, Hermann. 2011. »Primus Truber, Hans Ungnad von Sonnegg und die Uracher Druckerei 1560–1564.« V *Primus Truber 1508–1586: der slowenische Reformator und Württemberg*, ur. Sönke Lorenz, Anton Schindling in Wilfried Setzler, 201–16. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.
- Esswein, Benjamin. 2016. *Truber, Ungnad & Vergerio: Territorial Churches in the Habsburg/Ottoman Borderlands*. Frankfurt in New York: Peter Lang.
- Feeney, Denis C. 1991. *The Gods in Epic: Poets and Critics of the Classical Tradition*. Oxford: Clarendon Press.
- Fine, John Van Antwerp Jr. 2006. *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Friedensburg, Walter, ur. 1892. *Nuntiaturberichte aus Deutschland, nebst ergänzenden Actenstücken: Erste Abteilung (1533–1599) 1*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes.
- Golec, Boris. 2014. *Primož Trubar: Prispevki k življenjepisu*. Elektronska izdaja. Ur. Matija Ogrin. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC

- SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in Odsek za tehnologije znanja IJS. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ptz/VIEW/>.
- Grdina, Igor. 2006. »Do 'fine moke oo' mletu Trubarjevo vprašanje.« V Igor Grdina, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe. Kulturnozgodovinske študije*, 207–34. Ljubljana: Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.
- . 2011. »Pripadnosti in identitete med preteklostjo in vizijami prihodnosti.« V Ahačič in Testen 2011, 9–20.
- Gruden, Josip, 1905. »Glagolica v akvilejski metropoliji in njen pomen za slovensko slovstvo.« *Katoliški obzornik* 9: 141–57.
- . 1907. »Glagolitica II.« *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 17 (1-2): 39–41.
- . 1908. »Primož Trubar: Ob štiristoletnici njegovega rojstva.« *Čas* 2 (6): 257–68.
- Hankins, James. 2003. *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance: Platonism*. Rim: Edizioni di storia e letteratura.
- Ilešič, Fran. 1908. »Primož Trubar in njegova doba.« V *Trubarjev zbornik*, ur. Fran Ilešič, V–XXXII. Ljubljana: Matica slovenska.
- Jacobson Schutte, Anne. 1977. *Pier Paolo Vergerio: The Making of an Italian Reformer*. Ženeva: Librairie Droz.
- Jerše, Sašo, ur. 2009a. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času*. Ljubljana: Slovenska matica.
- . 2009b. »Vera, upanje, oblast: O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj.« V Jerše 2009a, 67–103.
- Jež, Andraž. 2016. *Stanko Vraz in nacionalizem: od narobe Katona do narobe Prešerna*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Katičič, Radoslav. 2007. »Zur Polemik von Primus Truber mit Paulus Skalich.« *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 53: 55–66.
- Kämpfer, Frank, Eva Maurer, Andreas Fülberth in Hermann Beyer-Thoma, ur. 2007. *Sigismund von Herberstein: Rerum Moscoviticarum Commentarii; Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand, Basel 1556 und Wien 1557*. München: Osteuropa-Institut.
- Kerševan, Marko, ur. 2006. *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- . 2011. »'Cerkev Božja slovenskega jezika': vloga jezika v reformaciji in modernem nacionalizmu.« V Ahačič in Testen 2011, 85–98.
- Kidrič, France. 1922. »Prof. M. Murko o 'početkih jedinstvenega književnega jezika Hrvatov in Srbov'.« *Ljubljanski zvon* 42 (3): 188–90.
- Kos, Janko. 2011. »Slovenstvo kot vprašanje istovetnosti in razlike.« V Ahačič in Testen 2011, 29–38.

- Kostrenčić, Ivan, ur. 1874. *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1556*. Dunaj: Carl Gerold's Sohn.
- Krajnc-Vrečko, Fanika, ur. 2003. *Zbrana dela Primoža Trubarja II: Ta celi catechismus s kratko zastopno izlago 1567, Catechismus z dveima izlagama 1575*. Ljubljana: Rokus.
- Kurelac, Miroslav, ur. 1997. *Vinko Pribojević, O podrijetlu i slavi Slavena*. Prev. Veljko Gortan in Pavao Knezović. Zagreb: Golden Marketing, Narodne novine.
- La Monica, Alessandro. 2008. »Indici e controindici: la polemica di Pier Paolo Vergerio contro la censura ecclesiastica.« *Quaderni d'italianistica* 29 (2): 17–28.
- Madunič, Domagoj. 2010. »Strategies of Distinction in the Work of Vinko Pribojević.« *V Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, ur. Balazs Trencsenyi in Márton Zászkaliczky, 177–202. Leiden: Brill.
- Marinčič, Marko. 2016. »Lie quiet, Divus: Homerska preropenja in rojstvo modernizma iz duha latinske preparacije.« *V Divina: Andreas Divus Iustinopolitanus*, ur. Gregor Pobežin in Peter Štoka, 31–51. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- . 2018a. »Amore patriae teneri non potuit: Dva Vergerija o Hieronimu (in o mejah lokalnega patriotizma).« *V Secretarii actiones Petri Pauli Vergerii*, ur. Gregor Pobežin in Peter Štoka, 10–25. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- . 2018b. »Vergerij mlajši in Primož Trubar: latinski humanizem in slovenska reformacija.« *Primerjalna književnost* 41 (2): 77–98.
- Mihelj, Sabina. 2006. »Protestantizem in slovenski nacionalizem: analiza medijskih reprezentacij ob dnevu reformacije (1992–2003).« *V Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, ur. Marko Kerševan, 75–142. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Murko, Matija. 1927. *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Praga in Heidelberg: Winter.
- Nedeljković, Olga. 1984. »Illyrian Humanist Ideas in the Works of the South Slavic Protestant Publishers in Urach.« *Slovene Studies* 6 (1-2): 127–42.
- Paternu, Boris. 2008. »Trubarjevo osvobajanje subjekta.« *Slavistična revija* 56 (3): 285–88.
- Pferschy, Gerhard, ur. 1989. *Sigismund von Herberstein, Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Rußlandkunde und die europäische Diplomatie*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Pierce, Robert A. 2000. »A New Look at the Conversion of Pier Paolo Vergerio.« *V Pier Paolo il Giovane, un polemista attraverso L'Europa del Cinquecento*, ur. Ugo Rozzo, 83–97. Videm: Forum.
- . 2003. *Pier Paolo Vergerio the Propagandist*. Rim: Edizioni di storia e letteratura.

- Pobežin, Gregor, ur. 2018. *Peter Pavel Vergerij: Dopisi papeškega tajnika / Actiones duae Secretarii Pontificii*. Prev. Gregor Pobežin. Ljubljana: Založba ZRC.
- Pogačnik, Jože. 1999. »Peter Pavel Vergerij ml. v slovenski znanosti.« *Acta Histriae* 7 (2): 91–102.
- Pribojević, Vinko. (1532) 1997. De origine successibusque Slavorum. V Kurelac, 47–104.
- Prijatelj, Ivan. 1908. *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*. Ljubljana: Schwentner.
- Rajhman, Jože. 1986. *Trubarjev svet*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Rozzo, Ugo. 2005. *La letteratura italiana negli Indici del Cinquecento*. Videm: Forum.
- Rupel, Mirko. 1962. *Primož Trubar: Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Schmaus, Alois. 1953. »Vincentius Pribojević – ein Vorläufer des Panslavismus.« *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 3: 243–54. (Ponatis 1971 v *Gesammelte slawistische und balkanologische Abhandlungen* 1. München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik.)
- Schumann, Marina. 2018. »Krščanima na korist, Turcima na štetu: prevođenje kao oružje u borbi protiv osmanske prijetnje.« *Služba Božja* 58 (22): 158–82.
- Simoniti, Primož. 2007. *Med humanisti in starimi knjigami: Prispevki k slovenski kulturni zgodovini*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Simoniti, Vasko. 1990. *Turki so v deželi že: turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba.
- . 2001. »Umetnost pogajanja in neizprosnost oblasti.« V Andrej Nared, *Sigismund Herberstein, Moskovski zapiski*, 277–87. Ljubljana: Slovenska matica.
- Sixt, Christian. H. 1855. *Petrus Paulus Vergerius, päpstlicher Nuntius, katholischer Bischof und Vorkämpfer des Evangeliums: Eine reformationsgeschichtliche Monographie*. Braunschweig.
- Stipčević, Aleksandar. 1994. *O savršenom cenzoru: iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Šmitek, Zmago. 1986. »Trubar in Turki.« V *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Obdobja* 6, ur. Breda Pogorelec in Jože Koruza, 159–70. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- Thomson, Ian. 1966. »Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance.« *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1): 63–82.
- Trubar, Primož. (1560) 2011: Ta drugi deil tiga Noviga testamenta: Teütsche Vorred. V Vrečko 2011, 59–67. <https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-098-0>
- . (1563) 2011. Prvi del novoga teštamenta: Vorred/Predgovor. V Vrečko 2011, 591–606. <https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-098-0>
- . (1575) 2003. Catechismus z dveima izlagama. V Krajnc-Vrečko 2003, 37–410.

- Vergerij, Peter. P. (Vergerio, Pier Paolo) (1533) 1892. Pismo Jacopu Salviatiju, 22. september. V *Friedensburg* 1892, 123–27.
- . (1556) 2018. *Actiones duae Secretarii Pontificii*. V: Pobežin, 47–104.
- . 1559a. *A gl'inquisitori che sono per l'Italia: Del catalogo di libri eretici, stampato in Roma nell'anno presente*. Pforzheim.
- . 1559b. *Dialogi quatuor de libro, quem Stanislaus Osius, germano polonus, episcopus varmiensis, proximo superiore anno, contra Brentium & Vergerium Coloniae edidit*. Tübingen.
- Vinkler, Jonatan. 2011. *Uporniki, »hudi farji« in hudičevi soldatje: Podobe iz evropskih in »slovenskih« imaginarijev 16. stoletja*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-299-1>
- Vitorović, Nenad. 2006. »Protestantizem v polemikah ob 400-letnici Trubarjevega rojstva.« V *Kerševan* 2006, 217–63.
- Vrečko, Edvard, ur. 2011. *Primož Trubar: Nemški spisi (1550–1581)*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-098-0>
- Wendebourg, Dorothea. 1986. *Reformation und Orthodoxie: der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 37). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wulfram, Hartmut. 2012. »Ein Heilsbringer aus dem Osten: Manuel Chrysoloras und seine Entindividualisierung im italienischen Frühhumanismus.« V *Byzanzrezeption in Europa: Spurensuche über das Mittelalter und die Renaissance bis in die Gegenwart*, ur. Foteini Kolovou, 89–116. Berlin in New York: De Gruyter.
- Zachariades, George Elias. 1941. *Tübingen und Konstantinopel: Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der Griechisch-Orthodoxen Kirche*. Göttingen: Gerstung & Lehmann.
- Žnidaršič Golec, Lilijana. 2009. »Trubarjeva *Cerkovna ordninga*.« V *Jerše* 2009a, 224–42.